

Araştırma Makalesi/Research Article

Divânü Lügâti't Türk'te Geçen Fiziki Coğrafya Terimleri¹

Physical Geographical Terms in Divânu Lugati't Türk

Hasan KARA ² & Adnan Doğan BULDUR ³

Geliş/Received:29.11.2022

Kabul/Accepted:29.12.2022

Öz

Türk tarihinin en eski ve önemli yazılı kaynaklarından olan Divânü Lügâti't Türk, bugüne kadar daha çok dil ve tarih bilimleriyle uğraşanları ilgilendiren bir eser olarak algılandığı gelmiştir. Araştırma yapan çoğu disiplinin mutlaka kendisiyle alakalı bir şeyler bulabileceği kültürümüzün bu nadide eseri; coğrafyayı ilgilendiren birçok konuyu da bünyesinde saklamaktadır. Bu çalışmada günümüzden yaklaşık 1000 yıl önce doğan Kaşgarlı Mahmut'un hazırladığı Divânü Lügâti't Türk'te geçen fiziki coğrafya terimleri ve adlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Divânü Lügâti't Türk'te, coğrafyanın alt disiplinlerinden olan jeomorfoloji, hidrografya, zoocoğrafya, bitki coğrafyası, klimatoloji, yerleşme coğrafyası, beşeri coğrafya, bölgesel coğrafya, matematik coğrafya, ekonomik coğrafya ve diğer coğrafya alt birimlerinin inceleme alanına giren birçok terim, yerleşme ve mevki adı yer almaktadır. Eserin muhtelif yerlerinde deniz, göl, akarsu, çöl, hayvan, bitki, yıldız, ülke, şehir, bölge, köy ve mevki adları geçmektedir. Çoğu terim ve adın günümüzde hiç değişmeden o günkü şekliyle ya da küçük değişikliklerle kullanıldığı düşünüldüğünde, eserin büyüklüğü ve önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Divânü Lügâti't Türk'te geçen fiziki coğrafya terimleri özelliklerine göre gruplandırılmaya ve önemleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Divânü Lügâti't Türk, Coğrafya, Kaşgarlı Mahmut, Türk Dünyası, Fiziki Coğrafya

Abstract

Divânu Lugâti't Türk, which is one of the oldest and most important written sources in Turkish history, has been perceived as a work of interest to those interested in language and historical sciences. This part of our culture, where most disciplines are doing research, will surely find something to do with it; geography also contains many issues related to geography. Physical geography terms and names in Divânü Lügâti't Türk, prepared by Kaşgarlı Mahmut, who was born around 1000 years ago, were attempted to be determined in this study. In Divânu Lugâti't Türk, geomorphology, hydrography, zoogeography, plant geography, climatology, settlement geography, human geography, regional geography, mathematics geography, economic geography and other geography sub-disciplines which are sub-disciplines of geography, are located. In various parts of the work, sea, lake, river, desert, animal, plant, star, country, city, region, village and locality names are mentioned. Considering that most of the terms and names are used today without any change in the form of that day or with small changes, the size and importance of the work emerges once again. The geographical terms in Divânü Lügâti't Türk have been attempted to be grouped based on their characteristics, and their significance has been asserted.

Keywords: Divânu Lugâti't Türk, Geography, Kaşgarlı Mahmut, Turkish World, Physical Geography

¹ Bu çalışma, 11-13 Eylül 2019 tarihlerinde Kazakistan'ın Türkistan şehrinde yapılan IV. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi'nde (USOBAK-IV) sunulan ve özet olarak yayımlanan bildirinin kapsamı genişletilmiş halidir.

² Sorumlu Yazar/Corresponding Author, Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Pamukkale / Denizli, hasankara@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2184-0354

³ Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, Meram / Konya, abuldur@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0318-1129

1. GİRİŞ

Türk tarihinin en eski ve önemli yazılı kaynaklarından olan Divânü Lügâti't Türk; Kaşkarlı Mahmut tarafından 1072-1074 yıllarında Abbasi Halifesine sunulmak üzere kaleme alınmış, uzun süre varlığı bilinen lakin kendisi kayıp olduğu için görülemeyen bir eser olmuştur. Türklerin Anadolu kapılarını araladığı dönemle yaşıt olan bu eserin günümüze ulaşabilmesi Türk tarihi, kültürü, edebiyatı ve coğrafyası açısından mutlak önem arz eder. Daha çok dil ve tarih bilimleriyle uğraşanları ilgilendiren bir eser olarak algılana gelen muhteşem eser; coğrafya bilimi açısından da yazıldığı coğrafyanın izlerini günümüze taşıması açısından oldukça mühimdir.

Farklı disiplinlerden araştırma yapanların mutlaka kendi alanları ile alakalı bir şeyler bulabileceği kültürümüzün bu nadide eseri; Ali Emiri Efendi tarafından 1914 yılında tesadüfen bulunmuştur (Ayval; 2013, s. 114). O yüzden Ali Emiri'nin bu muhteşem eseri fark ederek bilim dünyasına kazandırması da en az Kaşkarlı Mahmut'un eseri kaleme alması kadar takdire şayandır. Eser ilk defa Kilisli Rifat tarafından I. Dünya savaşı yıllarında bir araya getirilerek tasnifi yapılmış, Besim Atalay tarafından Türkçeye tercüme edilerek üç cilt halinde ve 1940-41 yıllarında basılmıştır (Atalay, 1998; Atalay, 1999). Eser üzerinde sayısız bilim insanı tarafından araştırmalar ve değerlendirmeler yapılmış ve halen günümüzde de yapılmaya devam etmektedir (Onan, 2003; Gömeç, 2009; Nalbant, 2014; Isaeva, 2019).

Divânü Lügâti't Türk'ün birçok yerinde, coğrafyanın alt disiplinlerinden jeomorfoloji, hidrografya, zoocoğrafya, bitki coğrafyası, klimatoloji, toprak coğrafyası gibi fiziki coğrafya terimleri geçmekte ve bu terimlerin hangi anlamlara geldiği de karşısında verilmektedir. Çoğu terimin günümüzde hiç değişmeden ya da küçük değişikliklerle bin yıl öncesindeki şekliyle kullanıldığı düşünüldüğünde, eserin büyüklüğü ve önemi bir kez daha ortaya çıkar.

2. YÖNTEM

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Doküman analizinin tercih edildiği araştırmada temel kaynak olarak kullanılan eserin Türkçe basılan 3 ciltlik bölümünde yer alan tüm maddeler incelenerek tahlil edilmiştir. İlk aşamada içerisinde coğrafi unsur barındıran her terim belirlenerek listelenmiştir. İkinci aşamada coğrafi terimler de kendi içerisinde fiziki coğrafya terimleri ve beşeri coğrafya terimleri olarak iki ana guruba ayrılmıştır. Araştırmanın asıl konusunu ilgilendiren fiziki coğrafya terimleri dikkate alınarak çalışma gerçekleştirilmiştir.

Eserde tekrarlanan coğrafi terimler bir kez geçiyormuş gibi kabul edilerek cilt ve sayfa numaralı tespit edilmiş ve kaydedilmiştir. Tekrarlanan terimler için ilk geçtiği cilt ve sayfa numarası işaretlenerek ikinci veya müteakip defalar tekrarlanan cilt ve sayfa numaraları dikkate alınmamıştır.

Terimlerin tasnifinin ardından divan ile ilgili yapılmış tez, makale, bildiri türü çalışmalar ve diğer benzeri çok sayıda araştırmadan da istifade edilerek bu muhteşem eserde geçen fiziki coğrafya ile ilgili oluşturan terimler (İzbrak, 1986) değerlendirilerek analizi yapılmıştır.

2.1. Etik Kurul Onayı

Bu araştırmanın kavramsal çerçevesinin hazırlanması, verilerin toplanması, verilerin analizi ve yorumlanması aşamalarının tamamında etik kurallara uygun hareket edilmiştir. Karşılaşılabilecek tüm etik ihlallerde ANKAD Dergisi Yayın Kurulunun hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır. Tüm sorumluluk yazarlara aittir. Bu çalışmanın ANKAD Dergisi dışında herhangi bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiş olduğunu taahhüt ederim. Yapılan bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler” başlığı altında belirtilen eylemlerden

hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. “Divânü Lügâti’t Türk’te Geçen Fiziki Coğrafya Terimleri” başlıklı araştırmada kamuya açık bir kaynak kitap olan Divânü Lügâti’t Türk eserinin açık erişim verileri ile *doküman analizi* tekniği kullanıldığı için etik kurul izni gerektirmemektedir.

3. BULGULAR

Divânü Lügâti’t Türk’de yaklaşık olarak 9500 terim yer almaktadır. Birbirinden çok farklı disiplinler ve konularla ilgili terimlerin geçtiği eserde bazı terimler ve anlamları bir kez geçmektedir. Bazı terimler; aynı anlamlara gelen ve birbirine benzer yazılışa sahip kelimelerden meydana gelirken bir kısmı ise aynı anlamlara gelen fakat yazılış ve okunuşları tamamen farklı terimlerden oluşabilmektedir.

Eserde aynı anlam içeren ve yakın yazılış gösteren kelimeler sıkça göze çarpmaktadır. Örneğin deve kelimesi eserin muhtelif sayfalarında deve, devey, teve, tevey, tewe, tewey, téwi, tiwi gibi ona yakın farklı şekilde ve yazılışta geçmektedir. Bunlar tek bir terim olarak kabul edildiği takdirde eserde geçen terim sayısı dokuz binin altına düşmektedir. Eserde yer alan terimlerin gerekli ayıklamaları yapıldıktan sonra 651 adedinin fiziki coğrafya ile ilgili terimlerden oluştuğu tespit edilmiştir. Beşeri coğrafya terimleri de işin içerisine katıldığında coğrafya terimlerinin sayısının binin üzerine çıkmakta olduğu ve eserde önemli bir hacim tuttuğu, hatta eserdeki tüm terimler arasında yaklaşık olarak %15 civarında bir paya sahip olduğu göze çarpmaktadır.

4. DİVÂNÜ LÜGÂTİ’T TÜRK’TEKİ FİZİKİ COĞRAFYA TERİMLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Divânü Lügâti’t Türk’te geçen fiziki coğrafya ile ilgili terimler; konularına göre bitki coğrafyası, hayvan coğrafyası (zoocoğrafya), yer şekilleri (jeomorfoloji), iklim bilimi (klimatoloji), sular coğrafyası (hidrografya) ve toprak coğrafyası şeklinde altı ana guruba ayrılarak değerlendirilmiştir. Bunlardan hayvanlarla ilgili terimler en fazla muhtevayı oluştururken, konunun daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla, zoocoğrafya terimleri de önce kendi içinde yabani hayvanlar ve evcil hayvanlar şeklinde iki alt guruba ayrılmıştır. Evcil hayvanlar bölümünde yer alan terimlerin de çok olması nedeniyle evcil hayvanlardan ayrı olarak atlarla ilgili ayrı bir guruplandırma yapılmıştır. Bu alt gurubun oluşturulmasında Türk kültüründe atın özel önemi olması, at çeşitlerinin çokluğu ve atlarla ilgili terimlerin fazla olması etkili olmuştur.

Değerlendirmelere göre fiziki coğrafyayı ilgilendiren 651 terimden 275’i (%42,25) hayvanlarla ilgilidir (Yabani hayvanlar %25,04, evcil hayvanlar %6,76 ve atlar %6,61). Hayvan terimlerinin ardından ikinci sırada 188 terim ve %28,88 lik oranla bitki coğrafyası ile ilgili terimler sıralanmaktadır (Tablo 1). Klimatoloji ile ilgili terimlerin sayısı ise 66, (%10,14) dür. Hidrografya terimleri 64, (%9,83) jeomorfoloji terimleri 61, (%9,37) ve son olarak toprak coğrafyası terimleri 22 adetle (%3,38) lik bir değere sahiptir.

Tablo 1. Divânü Lügâti’t Türk’te Geçen Fiziki Coğrafya İle İlgili Terimlerin Dağılımı

Terim Türü	Terim Âdeti	Terim Oranı (%)	Günümüze Yakın Kullanılan Terim Âdeti	Tür Terimine Göre Oranı (%)
Bitki coğrafyası ile ilgili terimler	188	28,88	66	35,10
Yabani hayvanlarla ilgili terimler	163	25,04	80	49,08
Klimatoloji ile ilgili terimler	66	10,14	45	68,18
Hidrografya ile ilgili terimler	64	9,83	39	60,93
Jeomorfoloji ile ilgili terimler	61	9,37	30	49,18

Evcil hayvanlarla ilgili terimler	44	6,76	33	75,00
Atlarla ilgili geçen terimler	43	6,61	20	46,51
Toprak coğrafyası ile ilgili terimler	22	3,38	14	63,63
Toplam	651	100,00	327	

Fiziki coğrafya terimlerine eserde geniş yer verilmiştir. Ağırlığı hayvan coğrafyası ve bitki coğrafyası terimleri oluşturmaktadır. Türklerin yaşamında önemli bir yeri olan hayvan ve bitkilerle ilgili terimin bu kadar fazla olması (%63,6) tesadüf olmasa gerektir. Her üç terimden neredeyse ikisinin hayvan ve bitki temalı olması Türk kültürüyle alakalı ipuçları sunmaktadır. Türklerde yaşam kültürünün adeta tabiatla bütünleştiği, hayvan ve nebatatın insan yaşamıyla iç içe geçtiği eserden ortaya çıkmaktadır.

Eserde binin üzerinde farklı coğrafi terimin geçmesi ve bunlardan 651'inin fiziki coğrafya ile ilişkilendirilmesi sadece bu eserin zenginliğini değil aslında Türk kültürünün de zenginliğini ortaya koyar. Hacı Bektaş Veli'nin Velayetnamesinde (Çetin, 2015, s. 65) Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde de birbirinden farklı yüzlerce coğrafi terimin ve yer adının geçmesi (Buldur, 2015, s. 122) birbirinden farklı zamanlarda ve mekânlarda yazılan eserlerin coğrafi kültür yönüyle çok zengin olduğunun önemli delilleridir.

Hayvan ve bitkilerin dışında da fiziki coğrafyanın diğer alt alanları ile ilgili terimleri eserde bulabilmek mümkündür. Bu terimler sadece coğrafya bilimi ile ilgili olduğu için değil, aynı zamanda Kaşkarlı Mahmut'un yaşadığı sınırları belirli bir bölgede; coğrafya bilgisinin belirli düzeyde bilindiğini göstermesi açısından da son derece önem taşımaktadır.

4.1.Bitki Coğrafyası İle İlgili Terimler

Eserde bitki coğrafyası terimleri yönünden çok zengin bir hazine karşımıza çıkmaktadır. Buradaki terimlerin bir bölümü günümüzde de hiç değişmeden aynen kullanılmaktadır. Burçak, pamuk, çiğit (pamuk çekirdeği), kamış, karamuk, üzüm, armut, arpa, bağ, buğday, çim, kabak, soğan, söğüt, tiken, yemiş, körpe yemiş bunlardan bazılarıdır. Yazılışlarında ya da bugünkü okunuşlarında küçük değişiklikler olan bitki adları; samursak (sarımsak), yawçan (yavşan), yigde (iğde), adhrık (ayrık otu), alma (elma), aluç (alıç), artuç (ardıç), awya (ayva), buturgak (pıtrak), erük (erik), sarıg erük (kayısı), kagun (kavun), yarpuz (yarpız), yılgın (ılgın), yüzerlik (üzerlik) sayılabilir. Bugün ülkemizde hepsi kolaylıkla yetişen bu bitkilerin çoğu ya Kaşgar çevresinde yetişmekte veya yöre insanı tarafından iyi bilinmektedir. Örneğin erük (erik), şeftali, kayısı ve erik gibi meyvelere verilen genel bir isimlendirmedir. Tülüg erük; şeftaliyi, sarıg erük; kayısı ve zerdaliyi, kara erük ise normal kara eriği ifade etmektedir (DLT 1, 32).

Kaşkarlı Mahmut; Oğuzların buğdaya aşlık dediklerini (DLT 1, 51) ifade eder. Aşlık, aşevi, mutfak anlamlarına gelmektedir. Günümüzde Türkiye'nin kırsal kesimlerinde mutfığa aşane veya aşhane denilmektedir. Tār ırmaklarda kullanılan keleklere verilen isimdir. Derilerden yapılan tulumların başları bağlanarak şişirilir ve birbirine bağlanır. Suyun üzerinde sal benzeri bir şey yapıp üzerine oturularak sudan geçilir (DLT 3, 57). Dicle ırmağı üzerinde uzun yıllar koyun ve keçi derisinden yapılan bu tulumların üzerine ağaçlardan kirişler ve onların üzerine ince dal eklenerek oluşturulan keleklerin üzerinde Diyarbakır'dan Bağdat'a hatta Basra'ya kadar 2-3 tonu bulan ağırlıkta yük taşınabilmekteydi (Güney, 1990, s. 324). Yine eserde küç terimi; susam veya küncü anlamında kullanılmakta, susam yağına küç/küncü yağı denilmektedir (DLT 3, 45). Orta Anadolu'nun birçok yerinde haşhaşa ve susama halen küncü denmeye devam edilmektedir.

Eserde geçen 188 farklı bitki teriminden 66 tanesi (%35,1) günümüzde Anadolu'nun farklı yörelerinde ya aynen veya çok küçük farklılıklarla kullanılmaya devam edilmektedir. Burada bazen bir hece veya sesli harf değişikliği olurken örneğin alma (elma), aluç (alıç) bazende birkaç hece değişikliği olduğu ancak kelimenin özünde fazla bir değişiklik olmadığı gözlenmektedir. Örnek olarak artuç (ardıç) (Çukur, 2016, s. 62), awya (ayva), kadın (kayın), kagun (kavun) gibi. Günümüz Türkçesinde ardıç'a dönüşen arduç aynı zamanda Kaşkar'da köy adı olarak kullanılmaktadır (Gömeç, 2009, s. 30). Bazıları ise 10 asırdan bu yana hiçbir değişikliğe uğramadan günümüze ulaşmayı başarabilmiştir. Bağ, anız, armut, ayrık, burçak, kabak, kak, kamış, kekre, karamuk, yarpuz, ot, semizlik, söğüt, soğan, pamuk, saman, üzüm, çiğit, üzerlik gibi terimler bunun güzel örnekleridir. Budgay (buğday), samursak (sarımsak), topulgak (topalak), bekmes (pekmez) ve diken (diken) örneklerinde olduğu gibi terimlerde yer alan bazı heceler yer değiştirmiş ya da ünsüz yumuşaması gerçekleşmiştir. Yılgin, bulguna (ılgin), kuşgun (ışgın) korıg (koru), arpağan (arpaya benzeyen) gibi yazılışı biraz değişikliğe uğramış terimler de vardır (Tablo 2). Geşür (havuç) terimi de, birçok yöremizde kullanılmakta havuç yerine keşir olarak isimlendirilmektedir. Yine buğdayın ıslatılarak kavrulması ile elde edilen bir kuruyemiş olan ve Anadolu'da kavurga olarak isimlendirilen tahıl terimi yani kavrulmuş buğday, eserde kawurmaç (DLT 1, 493) olarak isimlendirilmektedir.

Tablo 2. Divânü Lügâti't Türk'te Geçen Bitki Coğrafyası İle İlgili Terimler

Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri	Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri
<i>Adrik</i>	Ayrık otu, I, 98,	<i>Kekre</i>	Develerin yediği acı bir ot·I, 422
<i>Alma</i>	Elma I, 130	<i>Keyik söğüt</i>	Yaban söğüdü·III, 168
<i>Aluç</i>	Şeftali I, 122	<i>Kımız alma</i>	Ekşi elma·I, 366
<i>Anğduz</i>	Andız I, 115	<i>Konak-koyak</i>	Bir çeşit kaba darı, I, 384
<i>Anız</i>	Anız, hububatın tarladaksapı I, 94	<i>Korıg</i>	Koru, küçük orman·I, 17
<i>Armut</i>	Armut·I, 95	<i>Kosık</i>	Fındık I, 382
<i>Arpa</i>	Arpa I, 123	<i>Körpe yemiş</i>	Taze meyve I, 415
<i>Arpağan</i>	Arpaya benzer evinsiz bitki, I, 140	<i>Kuşgun, uşgun</i>	Ekşi bir çeşit ot·I, 440
<i>Artuç</i>	Ardıç, I, 95,	<i>Küç, künçü</i>	Susam, künçü, III, 121
<i>Awya</i>	Ayva· I, 114,	<i>Ot</i>	Ot, hayvan yemlerinin hepsi·I, 14
<i>Ayrık</i>	Ayrık otu·I, 113	<i>Otung</i>	Odun·I, 14,
<i>Bag</i>	Bağ, üzüm asması· III, 152	<i>Pamuk</i>	Pamuk, I, 380;
<i>Bar yigde</i>	İri iğde,· III, 147	<i>Saman</i>	Saman, I, 415;
<i>Bekmes</i>	Pekmez· I, 440	<i>Samursak</i>	Sarımsak, sarmısak· I, 527
<i>Boy</i>	Poy otu· III, 141	<i>Sarığ erük</i>	Kayısı, zerdali·I, 69
<i>Budgay</i>	Buğday· III, 240	<i>Semizlik</i>	Semizlik. I, 507
<i>Bulguna</i>	Ilgına benzer bir ağaç, I, 492	<i>Sogan</i>	Soğan, I, 409
<i>Burçak</i>	Burçak· I, 466	<i>Söğüt</i>	Söğüt ağacı·I,
<i>Buturgak</i>	Pıtrak, çengelli bir diken I, 502	<i>Tar</i>	Kelek (ırmaklarda) sal, III, 148
<i>Çeçek</i>	Çiçek I, 119	<i>Tiken</i>	Diken·I, 204,
<i>Çiğit</i>	Pamuk çekirdeği·I, 356	<i>Tirek</i>	Direk; kavak·I, 387

<i>Çüvüt</i>	Kızıl çüvüt, kızılboya, zindfre, sülüğen· III, 162	<i>Topulgak</i>	Topalak otu, · I, 502
<i>Erük</i>	Şeftali, erik gibi meyvelerin adı·I, 69	<i>Tülüğ erük</i>	Şeftali·I, 69
<i>Geşür</i>	Havuç, I, 431, (gezer, gizri, sarıg)	<i>Üzüm</i>	Üzüm I, 75,
<i>Kabak</i>	Kabak, I, 382	<i>Yapçan</i>	Yavşan otu III, 37
<i>Kadın</i>	Kayın ağacı, I, 32	<i>Yapuşgak</i>	Dikenli bir ot, pıtrak; I, 51
<i>Kagun</i>	Kavun·I, 15	<i>Yarpuz</i>	Güzel kokan ot, kır nanesi, III, 39
<i>Kak</i>	Erik, kayısı meyve kurusu II, 282	<i>Yemşen</i>	Bir kır yemişi· III, 37
<i>Kamiş</i>	Kamiş, kamışlık I, 369	<i>Yığaç</i>	Ağaç III, 51
<i>Kara erük</i>	Erik I, 69	<i>Yılgin</i>	İlgın ağacı, III, 37
<i>Karamuk</i>	Karamuk·I, 487	<i>Yigde</i>	İğde I, 31;
<i>Kara ot</i>	Hindistan'dan gelen ağılı bir bitki; baldıran otu, III, 222	<i>Yungak</i>	Çögen, kökü sabun gibi köpüren bir bitki· III, 44
<i>Kawurmaç</i>	Kavrulmuş buğday, Kogurmaç·I, 493	<i>Yüzerlik</i>	Üzerlik otu, III, 12

Bitki isim ve terimleri büyük benzerlik gösterdiği gibi, bitkilerle alakalı olan bir takım terimler örneğin anız hububatın tarladaki sapı olarak, pekmez üzüm suyundan kaynatılarak yapılan bir yiyecek olarak, körpe yemiş henüz çok olgunlaşmamış taze meyve olarak, çiğit pamuk çekirdeği olarak sanki günümüzde kullanılıyormuş gibi aynı anlamlarda adlandırılmıştır.

4.2. Zoocoğrafya İle İlgili Terimler

Zoocoğrafya yeryüzünde her türlü hayvanı konu olarak inceleyen bir coğrafya alt bilim alanıdır. Divanda da çok sayıda hayvan adı ve terimi geçmektedir. Zoocoğrafya terimleri olarak arı, at, aslan, balık, bit, eşek, erkek, it, karkuş, katır, keklik, keler, kısrak, kirpi, koç, kuğu, kunduz, kurt, kuzgun, oğlak, ördek, sığır, tay, teke, turna, yılan, kaz, yengeç gibi hayvan adlarına günümüzde aynen kullanıldığı şekliyle eserde rastlanmaktadır (Tablo 3).

Eserde; Balıkçın (balıkçıl kuşu) (DLT 1, 512), bogra (deve aygırı), böri (kurt), buzağu (buzağı), çekürge (çekirge), çepiş (çepiç), eçkü (keçi), ingek (inek), tewey (deve), çulık (çulluk), küye (güve), kargılaç (kırlangıç), karınçak (karınca), kökürçgün (güvercin), keyik (geyik), kuzı (kuzu), kösürge (köstebek), kurbaka (kurbağa), porsmuk (porsuk), sazıgan (saksagan), seçe (serçe), sıçgan (sıçan), suwı sığırı (manda), sığırçuk (sığırçık), sinğek (sinek), tawışgan (tavşan), toh (toy), toklı (toklu), tonğuz (domuz) gibi hayvan adları yer alır. O günkü hayvan isimleri ile bugünküler birbirlerine çok benzemesine rağmen, o günkü Kaşkar çevresindeki kullanım ve yazılışları ile günümüz Türkçesindeki yazılışları arasında küçük değişiklikler bulunmaktadır.

Übgüp (İbibik), kelegü (gelengi), kançık (dişi köpek), kıl kudhruk (kılkuş), kız kuş (tüyleri açılınca renk değiştiren bir kuş) (DLT 1, 326) gibi hayvan terimleri de eserde geçmektedir. Dişi köpek birçok yöremizde kancık şeklinde isimlendirilirken, tavus kuşunun kanatları açıldığında bir kız zerafetinde görüldüğünden dolayı o günün Kaşkar'ında ve çevresinde tavus kuşları; kız kuş olarak isimlendirilmişlerdir. 163 adet yabancı hayvan teriminin 80'i (%49,08) neredeyse yarıya yakını isim anlamında hiçbir değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelmeyi başarmıştır.

Tablo 3. Divânü Lügâti't Türk'te Geçen Yabani Hayvanlarla İlgili Terimler

Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri	Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri
<i>Adhgır</i>	Aygır·I, 18, 95	<i>Kurbaka</i>	Kurbağa, III, 122
<i>Adıg, ayıg</i>	Ayı I, 63	<i>Kurt</i>	Solucan soyundan hayvan;·I, 342
<i>Anğ</i>	Bir kuş adı·I, 40	<i>Kuş</i>	Kuş, I, 22,
<i>Anğit</i>	Ördeğe benzeyen kuş, angut I, 93	<i>Kuzgun</i>	Kuzgun·I, 439
<i>Ar böri</i>	Sırtlan· I, 79	<i>Küye</i>	Güve III, 170
<i>Arı</i>	Arı I, 87	<i>Laçın</i>	Şahin; I, 410
<i>Arslan</i>	Arslan I, 75,	<i>Merdek</i>	Ayı, domuz yavrusu I, 480
<i>Bağırlak</i>	Bağırlak denen kuş, 1, 503	<i>Nek yılan</i>	Ejderha·III, 155
<i>Bala</i>	Kuş ve hayvan yavrusu· II, 274	<i>Okluğ kirpi</i>	Büyük kirpi, oklu kirpi· I, 415
<i>Balık</i>	Balık I. 73	<i>Örümcek</i>	Örümcek, I, 152
<i>Balıkçın</i>	Balıkçıl kuşu I, 512	<i>Övez</i>	Övez, bir çeşit sivrisinek I, 84
<i>Bars, pars</i>	Pars, I, 344	<i>Porsuk</i>	Porsuk, Porsmuk · III, 417
<i>Bit</i>	Bit·I, 320	<i>Sagzıgan</i>	Saksağan I, 366
<i>Bög</i>	Bir çeşit örümcek, böğ·III, 131	<i>Sakırku</i>	Kene, sakırğa· I, 489
<i>Böri</i>	Kurt·I, 36	<i>Sarsal</i>	Sansar, samur I, 483
<i>Budursın</i>	Bıldırıcın·I, 513	<i>Seçe</i>	Serçe kuşu· III, 219
<i>Bürge</i>	Pire I, 427	<i>Sıçgan</i>	Sıçan, fare·I, 75,
<i>Çekürge</i>	Çekirge·I, 490	<i>Sığırcık</i>	Sığırcık kuşu I, 501
<i>Çocuk</i>	Domuz yavrusu; herşeyin küçüğü·I, 381	<i>Sıgun</i>	Yaban sığırı, dağ tekesi· I, 409
<i>Çulluk</i>	Çulluk, öveyik büyüklüğünde alacalı bir su kuşu·I, 381	<i>Sıkırgan</i>	Büyük sıçan, geme, I, 521
<i>El kuş</i>	Kartala benzeyen bir kuş·I, 49	<i>Sinğek</i>	Sinek, sivrisinek, karasinek. II, 13
<i>Enük</i>	Hayvan yavrusu, enik, arslan, sırtlan, kurt, köpek yavruları I, 72	<i>Sirke</i>	Bit yumurtası, sirke I, 430
<i>Karakuş</i>	Karakuş, tavşancıl· I, 331;	<i>Sogan yılan</i>	Tulum gibi iri bir yılan·I, 409
<i>Karga</i>	Karga I, 254	<i>Süglin</i>	Sülün, I, 444
<i>Kargılaç</i>	Kırlangıç kuşu·I, 526	<i>Tawışgan</i>	Tavşan·I, 513
<i>Karınça</i>	Karınca I, 501	<i>Teke</i>	Teke, erkek geyik· III, 102
<i>Keklik</i>	Keklik·I, 479	<i>Tenğelgiün</i>	Dölengeç kuşu·III, 388
<i>Kelegü</i>	Tarla sıçanı soyundan bir hayvancık, geleni I, 448	<i>Tilki, tilkü</i>	Tilki· II, 343
<i>Keler</i>	Keler, kertenkele·I, 364	<i>Togrul</i>	Yırtıcı kuşlardan bir kuş, I, 482
<i>Keyik</i>	Geyik, I, 26	<i>Tonğuz</i>	Domuz·I, 304,
<i>Kıl kudhruk</i>	Kılkuyruk; ördeğe benzer kuş I 337	<i>Tonğuz merdeği</i>	Domuz yavrusu·I, 480
<i>Kıl kuş</i>	Ördeğe benzer bir kuş, I, 337	<i>Toy</i>	Toy kuşu, tod, toh III, 142

<i>Kız kuş</i>	Tüyleri bukalemuna benzeyen açılınca renk değiştiren kuş, I,326	<i>Turğa</i>	Turğa kuşu, bir serçe III, 174
<i>Kirpi</i>	Kirpi I, 415	<i>Turna</i>	Durna, turna kuşu III, 239
<i>Kolan</i>	Kolan; yaban eşegi, I, 214	<i>Übgük-büp</i>	İbibik kuşu, I, 78
<i>Kökegün</i>	Gök sinek I, 188	<i>Yarisa</i>	Yarasa·III, 433
<i>Kösürge</i>	Köstebek, tarla sıçanı soyundan bir hayvan·I, 490	<i>Yengeç</i>	Yengeç·III, 384
<i>Kugu</i>	Kuğu kuşu, III, 225,	<i>Yılan</i>	Yılan·I. 17
<i>Kunduz</i>	Kunduz, su köpeği·I, 458	<i>Yugak</i>	Su kuşu·I, 222;

Evcil hayvanların tamamı hem Kaşkar çevresinde hem de Türkiye’de neredeyse birebir aynıdır. At, it, kaz, katır, koç, öküz, sığır, ördek, deve, oğlak, erkek, eşek gibi hayvan adlarında yazılış ve okunuşta tamamen benzerlik vardır (Tablo 4). Bogra, deve aygırı anlamında kullanılırken Anadolu’da buğra olmuş, botuk potuk’a, buzagu buzağı’ya, eçkü keçi’ye, ingek inek’e, kon koyun’a, kökürçlün güvercin’e, takuk tavuk’a, çepiş çebiç’e, tişek şişek’e, suw sığıru su sığıru’na (manda) toklu toklu’ya, tüge düve’ye, torum dorum’a dönüşmüştür. Kaşkarlı Mahmut, bu hayvanların tanımını yaparken de sanki bin yıl sonrası Anadolu’sunun hayvanlarını tarif etmektedir. Günümüzde aynen Kaşkar yurdunda olduğu gibi 6 aylık keçi yavrusu çebiç, iki yaşındaki buzağı düve, genç teke erkek olarak bilinmektedir.

Tablo 4. Divânü Lügâti’t Türk’te Geçen Evcil Hayvanlarla İlgili Terimler

Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri	Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri
<i>At</i>	At·I, 16,	<i>Koç</i>	Koç·I, 321;
<i>Baklankuzı</i>	Taze ve semiz kuzu·I, 444	<i>Kon</i>	Koyun·I, 31
<i>Baldırkuzu</i>	İlk doğan kuzu·I, 456	<i>Kuzı</i>	Kuzu·I, 7,
<i>Bogra</i>	Her hayvanın aygırı, boğa, deve aygırı, pohur·I, 187	<i>Man yaşlığ koy</i>	Dört yaşını geçen koyun ·III,157
<i>Boka</i>	Boğa· II, 79;	<i>Oğlak</i>	Oğlak·I, 65,
<i>Botuk</i>	Potuk, deve yavrusu·I, 120	<i>Kökürçkün</i>	Güvercin·III, 419
<i>Buzagu</i>	Buzağı I, 59	<i>Suw sığıru</i>	Manda· I, 368
<i>Çepiş</i>	6 aylık keçi yavrusu, çepiç·I, 368	<i>Takuk</i>	Horoz, tavuk, II,286
<i>Çetük</i>	Kedi·I, 388	<i>Tişek</i>	Şişek, Üç yaşında koyun I, 387
<i>Deve, devey, teve</i>	Deve·II, 195; III devey, teve, tevey, tewe, tewey, téwi, tiwi	<i>Toklu</i>	Toklu, altı aylık kuzu· I, 106
<i>Eçkü</i>	Keçi·I, 95,	<i>Torum</i>	Torum, deve yavrusu, I, 396
<i>Erkeç</i>	Erkeç, genç teke·I, 95	<i>Tüge</i>	Düğe, iki yaşında buzağı, III, 229
<i>Eşek, eşgek</i>	Eşek II,	<i>Öküz</i>	Öküz· I, 59
<i>It</i>	İt, köpek·I, 35	<i>Ördek</i>	Ördek·I, 103
<i>İngek</i>	İnek, III, 91	<i>Saglık</i>	Dişi koyun; sağılan hayvan I, 471
<i>Katır</i>	Katır, I, 364	<i>Sığıru</i>	Sığıru·I, 364;
<i>Kaz</i>	Kaz·I,100,	<i>Kançık</i>	Dişi köpek; I, 188

Kaşgar çevresinde bilinen bitki ve hayvanların hemen hepsinin Türkiye’de de bilinmesi ve isimlerin aynı şekliyle veya çok küçük değişikliklerle kullanılması oldukça önemlidir. Eser; birbirinden binlerce kilometre uzaklıkta bulunan Türk dünyasının iki farklı coğrafyasının aralarındaki uzaklığa rağmen aslında bir bütün olduğunu ortaya koyar. Denizli’nin Baklan ilçesi adı ile taze ve semiz kuzu anlamındaki Baklan kuzu kelimeleri arasında derin bağlar olsa gerektir.

Tablo 5. Divânü Lügâti’t Türk’te Geçen Atlarla İlgili Terimler

Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri	Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri
<i>Adma</i>	Adma ylık; yaşlı olduğundan yük vurulmayan I, 129	<i>Or at</i>	Donu al ile doru arasında olan at· I, 45
<i>Ak at</i>	Boz renkli at· I, 81	<i>Öğürlüğ adhgır</i>	Öğürlüğ adhgır; kısrakları, eşleri bulunan aygır·I, 152
<i>Alaca at</i>	Alaca renkli, ala, kır at· I, 81	<i>Sıp</i>	İki yaşına girmiş olan tay· I, 207
<i>Atatmak</i>	Atlaşmak, (tay) at olmak· I, 206,	<i>Tay</i>	Tay, I, 206
<i>Aygır, adgır</i>	Aygır III, 122	<i>Torig at, torug</i>	Doru renkli at· I, 374
<i>Başgıl ylık</i>	Başı ak, dört ayaklı hayvan I, 481	<i>Tosun</i>	Haşarı, tosun tay·II, 30
<i>Kısrak</i>	Kısrak·I, 203,	<i>Tüm toruğ at</i>	Düz, tamamıyla doru at· I, 338
<i>Kızgul at</i>	Boz ile kır arasında olan at· I, 483	<i>Yılık</i>	Yılık, hayvan sürüsü, dört ayaklı hayvanlara verilen genel ad· I, 21
<i>Kulun</i>	Tay· I, 215	<i>Yoriga</i>	Yorga yürüten (at için)· III, 174
<i>Munduz Yoriga at</i>	Yorga yürüyüşten başka yürüyüş bilmeyen at·I, 458	<i>Yund</i>	At (cins adı), atlar, at sürüsü I, 235

Sözlükte kullanılan yund kelimesi, at anlamındadır. Deve kelimesinde olduğu gibi birçok ata söylenen genel bir terimdir (DLT 3, 2). Anadolu’daki Alayundlu, Alayontlu benzeri yerleşimler isimlerini hem atlardan (yund) hem de Oğuzların Alayundlu boyundan almışlardır. At terimlerinden ak at, alaca at, aygır, kısrak, kulun (tay), sıp (sıpa), yılık, yund, tosun, yoriga gibi çeşitli terimler (Tablo 5) halen kullanılmaktadır. Hatta bunlardan kulun, sıpa, tay gibi terimler at yavrusunun doğumundan itibaren farklı dönemlerini ifade eden terimlerdir. Denizli’nin Yorga köyünün adı zoocoğrafya ile ilgili olarak yoriga (yorga) yürüten at anlamında verilmiş olmalıdır.

4.3. Klimatoloji İle İlgili Terimler

Yeryüzündeki iklimleri inceleyen klimatoloji bilimi bir yerin sadece iklim özelliklerini belirtmekle kalmaz. O yörede yetişen bitkiler, tarım ürünleri, konut şekilleri, günlük giyilen kıyafetler ve yörede beslenen hayvanlara kadar birçok konu üzerinde belirleyici rol oynar. Kaşgar çevresinde de klimatoloji ile ilgili olarak kasırgu (kasırğa), kölige (gölge), bulıt (bulut), esin (esinti), isig (sıcak), kar, kıragu (kırağı), kurgak (kurak), pus (sis), soğuk, tan, tong (don), tolı (dolu), tüpi (tipi), yamgur (yağmur), yel, ayas kök (açık hava), çi (çiğ) gibi terimler bilinmektedir. Bulut, yağış şekilleri, rüzgâr, kuraklık gibi iklimle ilgili kavramların yaygın biçimde kullanıldığını ve iklimle ilgili üç temel eleman olan sıcaklık, yağış ve rüzgâr gibi kavramlara bilgi düzeyinde sahip olduğunu ve bilginin gündelik yaşamda da kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Klimatoloji ile ilgili olan bahar, kar, erimek, sel, akmak gibi terimlerinde yer aldığı bir dördümlük eserde aşağıdaki şekilde yer almaktadır.

Yay baruban ergüzi (Bahar giderken erimiş olan karlar)

- Aktı akın munduzu* (Çoşkun seller gibi aktı)
Tuğdı yaruk yulduzu (Tan yıldızı doğdu)
Tıngla sözüml külgüsüz (Sözümü gülmeden dinle) (DLT 1, 44)

Klimatoloji ile ilgili eserde yer alan 66 terimden 45'i (%68,1) günümüz Anadolu Türkçesinden ya aynen ya da küçük yazılış veya harf değişiklikleriyle birlikte kullanılmaya devam etmektedir. Örneğin yağmur (Yağmur) şeklinde iki harfin yer değiştirmesiyle aynen kullanılmaktadır (Tablo 6). Bir özdeyişte “Neçeme oprak kedhük erse yağmurka yarar” (kepenek ne kadar eskimiş olsa yine yağmura yarar) şeklinde yağmur terimi üzerine vurgu yapılmaktadır (DLT 3, 16).

Tablo 6. Divânü Lügâti't Türk'te Geçen Klimatoloji İle İlgili Terimler

Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri	Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri
<i>Budmak</i>	Buyamak, donmak ve ölmek·III, 439	<i>Sıngılamak</i>	Soğuktan zırcılamak, donacak halde soğumak III, 405
<i>Budutmak</i>	Soğukta dondurmak· II, 302	<i>Sogımak</i>	Soğumak III, 268
<i>Bulut</i>	Bulut· I, 138	<i>Soguk</i>	Soğuk·I, 503
<i>Esin</i>	Esinti, rüzgâr, I, 77	<i>Şar şar</i>	Yağmurun sağnak halinde yağmasından çıkan ses· I, 324
<i>İlig, yılıg</i>	İlik I, 31	<i>Şimşek</i>	Şimşek I, 236;
<i>İsig</i>	Sıcak· I, 72;	<i>Tan</i>	Sabah, akşam esen esinti·III, 157
<i>İsişmek</i>	Isınmak, nesnenin parçaları arasına sıcaklık yayılmak·I, 185	<i>Tanğ</i>	Tan, sabah vakti. I, 170
<i>Kar</i>	Kar· I, 7,	<i>Tolu</i>	Gökten yağın dolu·I, 139
<i>Kardu</i>	Zemheri zamanı su üzerinde fındık kadar buz parçaları I, 419	<i>Tong</i>	Soğuktan donmuş, don· III, 356
<i>Karlanmak</i>	Karlanmak, kar yağmak· III, 197	<i>Tuman</i>	Duman, sis·I, 139,
<i>Kasırku</i>	Kasırğa·I, 489	<i>Tün</i>	Gece· I, 8
<i>Keçe</i>	Gece, III, 219	<i>Tüpçil</i>	Tipisi çok olan yer, III, 56
<i>Kelgin, Kelngiz</i>	Büyük ırmakların, denizlerin taşar gibi kabarması, med·I, 443	<i>Tüpi</i>	Tipi I, 219
<i>Kıragu</i>	Kırağı·I, 446	<i>Üşimek</i>	Soğuktan üşümek II, 137
<i>Kölige</i>	Koyu gölge I, 448;	<i>Yafa, yawa</i>	Sıcak, kuytu (yer)· III, 24
<i>Kölik</i>	Gölge·I, 409	<i>Yagmur</i>	Yağmur. I, 16,
<i>Kurgak</i>	Kurak· III, 69	<i>Yagmurçıl</i>	Yağmuru çok olan (yer)· III, 56
<i>Kuy</i>	Dere, kuytu yer, dip·III, 65	<i>Yay</i>	İlkbahar, yaz, I, 13
<i>Kuz</i>	Güneş görmeyen gölge yer I,325	<i>Yaygaru</i>	Yaza doğru, III, 278
<i>Küz</i>	Güz, güz mevsimi, sonbahar, I, 327	<i>Yaz</i>	İlk yaz, yaz· II, 172
<i>Oğlak ay</i>	İlkbahar, I, 347	<i>Yel</i>	Yel, rüzgâr, esinti· I, 95
<i>Pus</i>	Sis, duman· III, 124	<i>Yelpirmek</i>	Rüzgâr esmek, III, 93

Kelgin/kelngiz terimi; büyük ırmakların, denizlerin taşar gibi kabarması, med (DLT 1, 443) anlamında kullanılmıştır. Denizden oldukça uzak, Asya içlerinde kurak bir coğrafyada med-

cezir gibi deniz suyunun kabarması ve çekilmesi hadisesinden haberdar olunması, coğrafi bilgi ve coğrafi kültür düzeyinin hiç de küçümsenmeyecek seviyelerde olduğunu kanıtlamaktadır. Sağanak yağmur; şarşar olarak, güneş girmeyen yerler kuz olarak adlandırılmıştır. Eserde geceye tün, sis ve dumana pus, sabah esintisine tan denilmiştir ve günümüzde de aynı anlamlarda kullanılmıştır. Gece ve gündüzün eşit olduğu dönemler halen gün-tün eşitliği olarak adlandırılmaktadır. Şimşek, tipi, yel, kurgak (kurak), kar, kırağu (kırağı), yağmur, bulut, kasırkı (kasırğa) gibi iklim olayları ve yağış şekillerinin de aynen biliniyor olması Kaşkar çevresinde insan-doğa etkileşiminin çok kuvvetli olduğunu göstermektedir.

4.4. Hidrografya İle İlgili Terimler

Yeryüzü sularını inceleyen hidrografya; deniz, göl, akarsu ve yeraltı suları gibi farklı su konularını inceler. Kaşkar çevresinde hidrografya ile ilgili çok sayıda kavram ve terim ile karşılaşmaktadır. Kölünğ (gölcük) (DLT 1, 73), arık (ark, kanal), akın (akıntı), batıg (batak), buz, kak (su birikintisi), köl (göl), köprüg (köprü), boğaz, keçiş (ırmak geçidi), kuduğ (kuyu), egrim (suyun dönerek aktığı düden), sarnıç (su tulumu), tenğiz (deniz), terinğ (su için derinlik), kazgan (suların kazdığı yer), mınğar (pınar) gibi kelimelerin çoğu hem hidrografya terimi olarak hem de Türkçede küçük değişikliklerle günümüzde kullanılmaya devam edilmektedir (Tablo 7).

Tablo 7. Divânü Lügâti't Türk'te Geçen Hidrografya İle İlgili Terimler

Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri	Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri
<i>Akın</i>	Sel, akıntı I, 15,	<i>Kölermek</i>	Göl haline gelmek, gölermek, toplanmak, su göllenmek I, 179
<i>Arık</i>	İrmak, ark, germeç, kanal, I, 7,	<i>Köprüg</i>	Köprü-I, 478
<i>Arıklanmak</i>	Su akarak ark yapmak, su yerde kendine ırmaklar açmak-I, 294	<i>Költinğ</i>	Kuşların indiği su birikintisi, gölcük I, 73
<i>Arıklıg</i>	Nehirli, ırmaklı I, 147	<i>Kuduğ</i>	Kuyu- I, 375
<i>Batıg</i>	Batak; ırmak ve ırmağa benzer şeylerin derin olan yerleri-I, 371	<i>Kum</i>	Dalga, su dalgası-III, 137
<i>Bogaz</i>	Boğaz I, 364	<i>Kuy</i>	Dere; kuytu yer, -III, 65
<i>Buz, buzluk</i>	Buz, buzluk, içerisine buz konularak yaz için saklanan yer I, 466	<i>Mırigar</i>	Pınar, su gözü- III, 280
<i>Çat</i>	Kuyu-III, 146	<i>Öküz</i>	İrmak, dere, I, 59
<i>Çi</i>	Toprakta yaşlık, yaş-III, 207	<i>Öz, özi</i>	İki dağ arasındaki dere, I, 46
<i>Çokrama yul</i>	Suyu çok olan, fişkiran kaynak I, 492	<i>Özük suw</i>	Büyük derelerden ayrılan her çay, kol- I, 71
<i>Egrim</i>	Düden, suyun toplanıp dönerek aktığı yer-I, 107	<i>Sarnıç</i>	Deve derisinden yapılan tulum; ağaçtan oyulmuş su kabı-I, 454
<i>Egrimlen</i>	(su göllerde) eğreklenmek ve dönmek, düdenlenmek I, 314	<i>Sayram su</i>	Sıg su, II, 111
<i>Kadag</i>	Kanal, ırmak- II, 190	<i>Sogulmak</i>	(su) topraga sızıp kaybolmak, (su) çekilmek, azalmak II, 124
<i>Kak</i>	Göl, kurumuş göl, su birikintisi I, 179	<i>Suw</i>	Su-I, 15
<i>Kazgan</i>	Sel sularının yardığı yer- I, 18	<i>Tarım</i>	Göllere, kumluklara dökülen çay kolları,-I, 396
<i>Keçiş</i>	Geçit, ırmağın geçidi, I, 369	<i>Tenğiz</i>	Deniz-I, 100;

<i>Kelgin</i>	Büyük ırmakların veya denizlerin taşar gibi kabarması, med·I, 443	<i>Terinğ</i>	Su için geniş, derin, ·III, 370
<i>Köl</i>	Göl, havuz, birikmiş su I, 104	<i>yanga</i>	Bir ırmağın yanı, geçesi. III, 369
<i>Köl</i>	Denizin kendisi III, 136	<i>Yul, yolak</i>	Kaynak, çay, pınar, su pınarı, kaynağı, gözü·I, 222

Tarım akarsuyu ve tarım havzası Orta Asya’da bilinen bir sahadır. Kaşkarlı Mahmut’un tarım’ı; göllere, kumluklara dökülen çay kolları olarak isimlendirilmesi, bazı akarsu kollarının kumluklarda (Orta Asya çöllerinde) yani kapalı havzalarda son bulduğunu yakından bildiğini gösterir.

Arık, kadağ (kanal), köprü, kuduğ (kuyu), sarnıç gibi hidrografik kavramlar insan eseri olarak ortaya çıktığından Kaşkar çevresinde arık ve kanalların olduğu, akarsular üzerine köprü yapıldığı, su ihtiyacı için kuyular açıldığı, deve derisinden büyük su kapları (sarnıç) yapıldığı görülmektedir. Kak kelimesi günümüzde meyve kurusu anlamında da kullanılıken, eserde kullanıldığı su birikintisi anlamında da kullanılmaya devam etmektedir. Denizli’nin Kaklık yerleşmesi adını bu kelimedenden almaktadır. Bunlardan yalnızca sarnıç terimi su tulumu olarak değil, kurak aylardaki su ihtiyacını karşılamak için yağmur suların depolandığı büyük çukurluklar anlamında kullanılır (Kara, 2002, s. 209).

Yul; pınar, su kaynağı, çokrama yul ise fıskıran su kaynağı (DLT 3, 1) olarak tanımlanmaktadır. Batı Anadolu’da, Uşak İlinde Murat Dağının güney eteklerinde Çokrağan adında bir su kaynağı bulunmakta ve Uşak ilinin su ihtiyacının bir bölümünü bu kaynak karşılamaktadır. Kaşkarlı Mahmut çāt kelimesinin Oğuzcada kuyu olduğunu ifade eder (DLT 3, 58). Erzurum’un Çat ilçesi ve adında çāt olan birçok yerleşme, isimlerini muhtemelen bu terimden almaktadır.

Kaşkarlı Mahmut’un eserini kaleme aldığı Orta Asya coğrafyası; yeryüzünün en büyük kara parçası olan Asya kıtasının merkezi bölümünde yer almaktadır. Dolayısıyla, okyanus ve denizlerden oldukça uzaktır. Bu gerçek esere de aynen yansımıştır. Divânü Lügâti’t Türk’te sadece bir deniz adı yer alır. Abisgun denizi olarak geçen ad, günümüzde Hazar olarak isimlendirilen denizi ifade eder. Hazar bugün diğer denizlerle bağlantısı olmayan bir su kütlesi olmakla birlikte jeolojik dönemlerde diğer denizlerle bağlantılı olduğu için çoğu eserde deniz olarak yer almaktadır (Harunoğulları, 2016, s. 404).

Divânü Lügâti’t Türk’te geçen akarsu adlarından biri de etil akarsuyudur. Bu ırmağın Kıpçak illerinde akan bir ırmak olduğu, Bulgar denizine döküldüğü ve bir kolunun da Rus diyarına gittiği belirtilmektedir. Etil/ İtil/ İdil ırmakları boyunca oturan halkın dilinin Türkçe olduğu, bunların en açık ve en tatlısının Hakaniye/ Hakanlılar ülkesi halkının dili olduğu ifade edilir (DLT 1, 30).

Eser, göl ve akarsu adları bakımından ise deniz adlarına göre daha zengindir. Sekiz göl adı eserin değişik bölümlerinde geçmektedir. Bunlar; Ayköl, Biyiz, İsiğ köl, Köl, Siding köl, Taman, Tarınğ göl ve Yolduz köl’dür. Bu göllerden Kaşgar’a en yakın olanlardan birisi olan İsiğ Köl, bugün değişik kaynaklarda Issık göl, Işık göl, İssiğ göl gibi adlarla anılmaktadır. Ilıg kelimesi; ılıg suw “ılık su” anlamlarına gelmekte ve Kaşkarlı Mahmut bu kelimenin aslının ılıg olduğunu ifade etmektedir (DLT 1, 30) Anadolu coğrafyasında ılıca, ılıcabaşı, ılıksu vs gibi yer adları da muhtemelen suyun ılık olması ile alakalı olarak bu isimleri almışlardır.

Divânü Lügâti’t Türk’te geçen akarsuların sayısı göllerden daha fazladır. Adhgırak, Benegit, Ceyhun, Ertiş/İrtiş, Etil/İtil/İdil, Kaş öküz, Keyken, Kızıl, Tarım, Tawuşgan öküz, Yabaku suwı, Yamar, Yunğu gibi akarsu adları eserde yer alır. Öküz kelimesinin muhtemelen Anadolu’daki su çıkan yer, dere anlamlarındaki “öz, göz, göze” kelimeleriyle akraba olma ihtimali yüksektir. İdil’den Tarım ırmağına kadar 13 akarsuyun yer alması sahanın çok iyi

bilindiğini ve akarsuların yakından tanındığını göstermektedir. Ceyhun, İdil, Kızıl, Tarım gibi büyük akarsuların günümüzde aynı adlarla anılması, akarsuların bölge için hayati önem taşıdığını gösterir. Bu akarsulardan İdil ırmağı, Volga adıyla da anılmakla beraber her iki ad yörede kullanılmaktadır. Volga'nın büyük kolları Rusya'da Volga olarak değil, Ak İdil, Kara İdil gibi adlarla anılmaktadır. Hidrografya ile ilgili Divânü Lügâti't Türk'te geçen 64 terimin 39'u (%60,93) günümüz Türkçesiyle neredeyse aynı yazılmakta ve aynı anlamlarda kullanılmaktadır.

4.5. Jeomorfoloji İle İlgili Terimler

Eser, yer şekillerini inceleyen jeomorfoloji terimleri yönünden de oldukça zengindir. Bugün yerbilimleri terimi olarak kullanılan ifadelerin çoğunun karşılığının olması; Kaşgarlı Mahmut döneminde coğrafya alanındaki bilgi zenginliğinin önemli delillerindedir. Dağ anlamındaki tag, dağın ön cephesi anlamında kullanılan alın, uçurum anlamındaki yar, obruk anlamındaki oprı (DLT 1, 125), açık yer anlamındaki kır, dağların inişli çıkışlı (kıvrımlı) yerleri anlamındaki büktir, kıraç yer anlamında tatır yer, dağdaki yarılmış yerler anlamında yaruk, düz yerler veya alanlar anlamındaki alanğ, sarp ve yokuş yer anlamındaki yok yer, boyun anlamına gelen boynak, yeryüzü anlamındaki yer sargısı gibi kelimeler sadece bir sözlükte geçen kelimelerden ziyade belirli bir coğrafi bilgiyi ifade eden terimlerdir (Tablo 8).

Tablo 8. Divânü Lügâti't Türk'te Geçen Jeomorfoloji İle İlgili Terimler

Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri	Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri
<i>Alanğ</i>	Alan, düz ve açık yer I, 135	<i>Say</i>	Kara taşlık yer III, 158
<i>Alanğ yazı</i>	Düz ova I, 135	<i>Sazınçı taşı</i>	Alçı taşı III, 375
<i>Art</i>	Sırt, dağ beli ve sırtı; sarp yer, yokuş; boyun, tepe I, 42	<i>Senir</i>	Dağ çıkıntısı, dağ burnu; herhangi bir duvarın ucu III, 360
<i>Aşak</i>	Aşağı; dağ dibi I, 66	<i>Sıgra</i>	İki dağ arasında geniş dere I, 422
<i>Bakku, baku</i>	Tepe, yüksekçe yer III, 226	<i>Tag</i>	Dağ, I, 89
<i>Baldır</i>	Dağın burun gibi çıkan yeri I, 456	<i>Tag ogruğı</i>	Dağın dönemeci I, 98
<i>Boynak</i>	Dağ boynu, belen III, 175	<i>Taş</i>	Taş, kaya, I, 135
<i>Çal</i>	Alaca, kır III, 156	<i>Tatır yer</i>	Kıraç yer, I, 361
<i>Çugurdan</i>	Uçurum, yar I, 512	<i>Tengri</i>	Büyük bir dağ, III, 377
<i>Ediz tağ</i>	Ediz tag; geçit vermez dağ I, 55	<i>Üyük</i>	Tepe gibi yüksek olan yerler I, 85
<i>İn</i>	Çukur I, 49	<i>Yalım kaya</i>	Sarp, dik, yalçın, III, 19
<i>İsig yer</i>	Uzayıp giden bozkır I, 72	<i>Yar</i>	Yar, suların açtığı uçurum I, 375;
<i>Kayır</i>	Kum, kaba topraklı yer I, 158,	<i>Yazı</i>	Kır, ova, yazı, boş ve açık yer, açıklık, alan I, 94
<i>Kır</i>	Kır, basık dağ, açık yer I, 94	<i>Yer</i>	Yer, yeryüzü, toprak I, 15
<i>Oprı</i>	Obruk, çukur; dere I, 125	<i>Yok yer</i>	Yokuş yer III, 4

Yurdumuzda bulunan Kırşehir, Çal (Balık, 2017, 10-15), Taşkent, Senirkent, Pamukkale (Kara vd., 2021, s. 4092) gibi il ve ilçe merkezlerinin adlarının fiziki coğrafya terimleriyle ve özellikle 1000 yıl öncesinden gelen terimlerle akraba olması tesadüf olmasa gerektir. Eserde geçen 61 yer şekilleri teriminin 30'u neredeyse yarısı günümüzde kullanılan jeomorfoloji terimleriyle aynı olup, sözlüğün ne kadar bilimsel bir eser olduğu göstermektedir.

4.6. Toprak Coğrafyası İle İlgili Terimler

Toprak coğrafyası yönüyle toprak, taş, kaya, kum, kayır gibi isimlerle sağız toprak (yapışkan toprak) (DLT 1, 365), ajmuk yer (çorak yer), ökme toprak (yığma toprak), kazındı toprak (kazınmış toprak), eşkin toprak (akıp giden toprak), ökün toprak (bir tarafa toplanmış toprak), tatırlı yer (sert topraklı yer) (Tablo 9) gibi terimlerin geçmesi toprakla ilgili kavramların da ayrıntılı olarak ele alındığını gösterir. Akıp giden toprak, toprağın akararak başka yerlere taşındığını yani erozyon olayının ta o zamanlarda kavrandığını, çorak yer, tarım için uygun olup olmayan toprakların da iyi tanındığını göstermektedir.

Aşu, kırmızı toprak, aşı toprağı anlamları taşımaktadır. Bugün dahi Anadolu'nun her tarafında köylerde evlerin badana edildikleri kırmızı toprağa aşı toprağı denmektedir (DLT 1, 41). Tāz veya tāz yer, bitkisi az olan çorak yer, kel toprak anlamlarına gelmektedir (DLT 3, 57). Afyonkarahisar'ın Dazkırı ilçesinin adı, Taz kelimesinin daz şekline dönüşmesiyle alakalı olmalıdır. Dazkırı, bitkisi az olan kıraç yer anlamlarına gelmektedir. Yine Afyonkarahisar'daki Tazlar adını taşıyan yerleşmenin adı da taz kelimesinden gelmekte ve hemen hemen aynı anlamı taşımaktadır.

Eserde fiziki coğrafyanın içerisinde en az terim barındıran toprak coğrafyasının 22 teriminin 14'ü (%63,63) günümüzde de aynı terimler olarak kullanılmaya devam edilmekte ve varlığını sürdürmektedir.

Tablo 9. Divânü Lügâti't Türk'te Geçen Toprak Coğrafyası İle İlgili Terimler

Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri	Terim	Anlamı ve Eserdeki Yeri
<i>Balçık</i>	Balçık, sıvık çamur· I, 248,	<i>Kum</i>	Kum, I, 197
<i>Balık, balk</i>	Çamur·I, 248	<i>Kum udu</i>	Kum yığını· I, 87
<i>Eşkin toprak</i>	Akıp inen, üğünen toprak· I, 109	<i>Ökme toprak</i>	Yığma toprak, I,130
<i>Kaya</i>	Kaya·I, 73	<i>Sagıztoprak</i>	Yapışkan toprak·, I, 365
<i>Kayır</i>	Kum, kaba topraklı yer·I, 158,	<i>Taz</i>	Kel, daz, bitkisiz, çorak· I, 26
<i>Kazındı toprak</i>	Kazılmış toprak· I, 449	<i>Toprak</i>	Toprak I, 15
<i>Korum</i>	Kaya I, 398	<i>Yer</i>	Toprak, I, 15

5. SONUÇ

Her eser kendi alanında önemli bir boşluğu doldurur. Ancak bazı eserler vardır ki o olmadığı zaman alanda çok büyük bir eksiklik göze çarpar. İşte Divânü Lügâti't Türk böyle bir baş eserdir. Türk ata yurdundan, Türk kültüründen bin yıl öncesinden derin izleri günümüze ulaştırmıştır. Hemen her alanda birçok araştırmacı onun sayfaları arasında bir şeyler bulabilmekte, adeta bin yıl öncesine yolculuk yapabilmektedir. Bu eserin yazılması kadar yüzlerce yıl saklanması ve sonunda yeniden keşfedilmesi de son derece önemlidir. Hakkında çok fazla çalışma yapılmasına rağmen coğrafi yönden üzerinde daha yeni çalışmalara ufuk açabilecek zenginliğe sahip olan Divânü Lügâti't Türk, Bin yıl öncesi ile günümüz coğrafyası ve özellikle fiziki coğrafya terimleri arasında ilişki kurabilmemizi sağlamıştır. Bu terimlerin binlerce kilometre uzağa taşınırken ve üzerinden bin sene geçmesine rağmen çok fazla değişikliğe uğramaması da önemli bir kazanımdır.

Eser; yazıldığı dönemin iklimi, bitki örtüsü, yer şekilleri, sularla ilgili özellikleri, hayvanları ve toprak coğrafyası kavramlarını ifade eden coğrafi terimler ile günümüzde Anadolu'da

kullanılan birçok terimin ya tıpatıp aynı ya da çok küçük harf değişiklikleri veya ses değişmesi ile büyük benzerlikler taşıdığını kesin olarak ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Atalay, B. (1998). *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi, Cilt I*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 521, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Atalay, B. (1998). *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi, Cilt II*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 522, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Atalay, B. (1999). *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi, Cilt III*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 523, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Ayval, L. K. (2013). Ali Emir Efendi ve Divan-ı Lugat-it Türk, *Journal of College of Languages*, 26, 111-121
- Balık, İ. (2017). *Belgeler ışığında Çal tarihi*. Denizli: Boy Yayınları
- Buldur, A. (2015). *Evliya Çelebi seyahatnamesinde coğrafya*, A.Meydan ve T.Çetin (Ed.), Türk Kültüründe Coğrafya I, içinde s.121-166, Ankara: Pegem Akademi Yayınları
- Çetin, T. (2015). *Kültürel coğrafya perspektifinden Hacı Bektaş Veli'nin felsefesi ve eserleri*. A.Meydan ve T.Çetin (Ed.), Türk Kültüründe Coğrafya I, içinde s.55-82. Ankara: Pegem Akademi Yayınları
- Çukur, H. (2016). *Türk kültüründe ağaç: Ardiç*, T.Çetin ve A.Meydan (Ed.), Türk Kültüründe Coğrafya II, içinde, s.61-81, Ankara: Pegem Akademi Yayınları
- Gömeç, S. (2009). Divanü Lûgat-it-Türk'de geçen yer adları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 1-34.
- Güney, E. (1990). Dicle ırmağında kelek taşımacılığı. *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2, s.323-330
- Harunoğulları, M. (2016). Jeopolitik rekabet alanı: Hazar Havzası ve Türkiye, *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu 13-14 Ekim 2016*, içinde (ss. 401-413). Ankara:
- Isaeva, G. (2019). Kırgızistan'da Divanu Lugati't Türk araştırmaları. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 42-64
- İzbirak, R. (1986), *Coğrafya terimleri sözlüğü*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi
- Kara, H., Balık, İ. & Gökburun, İ. (2021). Hierapolis adını Pamukkale'ye dönüştüren mekân: Selçuklu kalesi. *Journal of History School*, 55, 4089-4113
- Nalbant, M.V. (2014). Bir kültür mühendisi Kaşgarlı Mahmud ve eseri Divanü Lugati't- Türk, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, 26-28 Mayıs 2014*, içinde (ss.553-562). Eskişehir